

Інна Співак,

кандидат економічних наук,
начальник відділу макроекономічного аналізу
та короткострокового прогнозування
Національного банку України

Концептуальні засади та епістемічні детермінанти геополітики

Одні вчені геополітику абсолютизують, доводячи до містики, інші - зводять її до частковостей, наприклад економіки, ідеології, поточної політики, тобто до миттєвих в історичному відношенні інтересів, треті розглядають геополітику лише як науку, а четверті заперечують її зовсім. Тому стаття підготовлена саме з метою розібратися у вищезазначених аспектах і одночасно довести, що геополітика є і наукою, і сферою діяльності суспільства.

Ключові слова: геополітика, панування, інтереси держави, "велика шахівниця".

One scientists absolutize geopolitics, taking to mysticism, other - erect it to partialness, for example, of economy, ideology, current affairs, that to instantaneous in a historical relation interests, third - examine geopolitics only as science, and fourths are denied quite. The paper is prepared with the aim to investigate the above aspects and at the same time to bring that the geopolitics is the science and the sphere of activity of society.

Key words: geopolitics, domination, interests of the state, "Grand Chessboard".

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні, напевно, лише лінивий не звертає увагу на процеси, що відбуваються на світовій арені. Щодня змінюються обриси політичних гравців, щодня кожна держава намагається відстоювати свої інтереси і зміцнювати свої позиції. Тому роль геополітики стрімко зростає і набуває неперевершених масштабів. Разом з тим на фоні безлічі досліджень фахівців та висловлювань політичних діячів знайти чітке пояснення феномену геополітики досить важко.

Аналіз останніх досліджень та виділення невирішених раніше частин проблеми. Важливе місце у визначенні суті геополітики займають праці З.Бжезинського, Ж.Бодена, М.Данілевського, Н.Макіавеллі, Х.Маккіндера, А.Мехена, Ф.Ратцеля, Н.Спайкмена, Дж.Тойнбі, С.Гантінгтона, Р.Челлена та інших. Водночас кожен із авторів при вивченні геополітики звертав увагу лише на певний аспект, оскільки зазвичай керувався суб'єктивними поглядами середовища, в якому працював, і нав'язуванням поглядів системи, в якій жив.

Формулювання мети статті. Стаття присвячена комплексному розгляду сутності геополітики, її фундаментальних засад та детермінант.

Виклад основного змісту дослідження. Перший же погляд на глобус дає змогу визначити найважливішу геополітичну константу, а саме співвідно-

шення води і суші на земній кулі. Так, взаємодія американського суперконтиненту і Атлантичного океану визначила геополітичну роль США - "тура" на "світовій шахівниці" [1, с. 39]. Упродовж усієї історії країни в її стратегії перепліталися дві лінії: "меридіональна" - забезпечення надлишкового контролю над материком і замикання в його кордонах - і "широтна" - експансія американських товарів до Європи і Азіатсько-тихоокеанського регіону.

Найскладніша справа з Євразійським суперконтинентом, що розпадається на кілька геополітичних блоків, які місцями накладаються один на одного, а інколи розділені стратегічними пустотами. Найбільш стійкою сутністю Євразії є Китай і саме територія Китаю структурує найважливіший Азіатсько-тихоокеанський регіон. І хоча Росія намагається певним чином відстояти право на першість на Євразійському континенті, їй доведеться рахуватися з цим гігантом.

Іншим "блоком" є Індійський субконтинент, острів Цейлон, що включає також Шрі-Ланку. Сьогодні, як і під час Другої світової війни, територія Бангладеш, Бірми, Лаосу і Камбоджі є геополітичною "пустелею", непридатною для розгортання широкомасштабних операцій, - неважливо, військових або інвестиційних.

Наступним важливим елементом геополітичного планування є етноси, що розглядаються як джерело демографічного ресурсу. Існування етносів структурується національними державами, більшість з яких, проте, не є суб'єктами геополітичного планування. Взагалі, сучасна геополітика приймає положення теорії глобалізації, згідно з якою на зміну "політекономії країн" приходять інтегральна "політекономія регіонів".

В геополітиці гравцями є лише імперії - держави, для яких виконуються наступні умови:

- усвідомлена та відрефлексована асоціація з однією із самостійних геополітичних структур ("Америка для американців");
- існує один або кілька етносів, що співвідносять себе з даною державою;
- хоча б одним з цих етносів проявлена пасіонарність (ідентичність) у формі пануючої ідеології;
- державі належить певне місце у світовій системі розподілу праці;
- держава змогла сформувати власну унікальну цивілізаційну місію, вона здатна відповісти на питання щодо доцільності свого існування.

З національних держав такими імперіями можна вважати лише США, Японію, Китай та Росію. Регіональні об'єднання також здатні створювати імперські структури, і тому Європейський Союз розглядається як один із провідних світових гравців.

Взагалі геополітика виникла на базі трьох наукових підходів: цивілізаційного*, військово-стратегічного і теорій географічного детермінізму.

З точки зору цивілізаційного підходу двигуном світової історії є зіткнення і взаємодія цивілізацій. Основоположником цивілізаційного підходу вважається М.Я.Данілевський, автор книги "Росія і Європа" (1868 р.). Згідно з його теорією, головними дійовими особами на арені світової історії є не держави або окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільності, названі ним "культурно-історичними типами". У сучасній політології саме такі спільності називають "цивілізаціями". Аналізуючи з цієї точки зору міжнародні відносини середини ХІХ ст., він констатував і науково обґрунтував фундаментальну відчуженість Європи від Росії. Причина була в принциповій цивілізаційній відмінності цих двох світових сил. "Європа не визнає нас своїми, європейці бачать у Росії і слов'янах не лише чужий, але і "ворожий початок" [2, с. 50-51; 3, с. 14].

У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. концепція Н.Я.Данілевського отримала розвиток у роботах російського філософа К.Н.Леонтьєва, німецького філософа О.Шпенглера, російського вченого-євроазійця П.Н.Савіцького, його учня Л.Н.Гумінова, Дж.Тойнбі. Так, Тойнбі у роботі "Збагнення історії" виділив 23 цивілізації, що існували в історії, і дав їх детальну класифікацію. Крім того, він запропонував досить оригінальну теорію витоків і розвитку цивілізацій, відому як теорія "Виклику і відповіді" (1912-1992) [7, с. 458].

Теорія цивілізацій займає розуми вчених-геополітиків і сьогодні. Багато суперечок викликала книга професора Гарвардського університету С.Гантінгтона "Зіткнення цивілізацій?". "Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями - це і лінії майбутніх фронтів", - вважає він. Подоба світу в ХХІ ст. представляється як результат взаємодії і суперництва "семи-восьми крупних цивілізацій", серед яких він, подібно Тойнбі, називає "православно-слов'янську" [8, с. 33]. На думку багатьох учених, які розробляють цивілізаційну теорію, географічні кордони цивілізацій визначають межі "природного" впливу великих держав, сфери їх життєвих інтересів і території військово-політичного контролю. У такому методологічному підході до геополітики є видимою тенденція відвести дану науку із зони географії, зробити її універсальною дисципліною.

Другим джерелом геополітики, як вважають багато учених, були військово-стратегічні теорії. Визнаними авторами таких теорій вважаються

---

* Цивілізація - це співтовариство людей, що мають загальні фундаментальні основи ментальності, засадничі духовні цінності й ідеали, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці, культурі. При цьому ментальність або менталітет (від фр. - мислення, психологія) - це загальний духовний настрій населення тієї або іншої країни або регіону, стійкі структури свідомості, сукупність соціально-психологічних установок і вірувань особи й суспільства.

італійський мислитель, історик Н.Макіавеллі, німецький військовий теоретик і історик Д. фон Клаузевіц, німецький воєначальник Х.І.Мольтке і ін. Але найістотніший вплив на становлення і розвиток геополітичної науки зробили два адмірала, Філіп Коломб і Альфред Мехен та генерал-фельдмаршал Д.А.Мілютін. Ще в кінці XIX ст. у роботі "Вплив морської потужності на історію" Мехен стверджував, що: "володіння морем або контроль над ним і користування ним є тепер і завжди були великими чинниками в історії світу" [10]. Він також увів у науковий обіг термін "прибережні нації".

Третім теоретичним джерелом геополітики є концепції географічного детермінізму. Це найбільш давнє джерело пізнання. Ідеї про вплив географічного середовища на історію і людину зустрічаються в Геродота, Гіппократа, Фукидіда і інших античних авторів. Полібій (бл. 200 - 120 до н.е.), наприклад, пояснював суворість вдач жителів Аркадії (область у центральній частині Греції) пануванням туманного і холодного клімату: "По цій... причині народи представляють настільки різкі відмінності в характері, будові тіла і в кольорі шкіри, а також в більшості занять" [5].

Черговий етап розвитку ідей географічного детермінізму пов'язаний з європейською епохою великих географічних відкриттів. Французький учений Ж.Боден у роботі "Шість книг про державу" (1577) знов підняв інтерес до проблеми географічного детермінізму. Відмінності і зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною волею, людським свавіллям і впливом природи [9].

Ідеї географічного детермінізму знайшли поширення в XVIII-XIX ст. Особливо популярні вони були у Франції. У роботі "Про дух законів" (1748) французький просвітитель, філософ Монтеск'є головну причину в законодавчому устрої держав, подібно Бодену, вбачав в особливостях клімату. В Англії ці ідеї розвивав історик Г.Бокль. Проте найбільше поширення вони отримали в Німеччині: філософ І.Г.Гердер, географ і дослідник природи Александр фон Гумбольдт вважали, що найбільший вплив на розвиток цивілізації справляють географія, що дає цілісну картину світу і, зокрема, клімат, ґрунт, географічне положення. Німецький географ К.Рітгер стверджував, що "існування людини цілком пов'язане із землею - тисячами чіпкого коріння, яке неможливо вирвати" [4].

Та разом з тим класична школа геополітиків, які сформували фундамент цієї науки і в її основу поставили саме інтереси держав, були Ф.Ратцель (антропогеографія), Р.Челлен (система геонаук), Х.Маккіндер ("Географічна вісь історії", одна з перших глобальних геополітичних концепцій), А.Т.Мехен (концепція морської сили), К.Хаусхофер ("Новий Євразійський Порядок") [10], Н.Спайкмен (імперська геостратегія) [11]. Ці дослідники запропонували розглядати інтереси держави як усвідомлену потребу в самозбереженні, виживанні, розвитку і забезпеченні безпеки. При цьому, як

вони вважали, безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом в умовах протиборства країн, що змагаються.

У "Політичній географії" згідно з Ратцелем держава виникла тому, що все суспільство потребувало її для захисту своїх загальних інтересів. "Проявом органічного характеру держави є те, що вона рухається і зростає як ціле". Держава складається з територіального рельєфу, розміру, і з їх осмислення народом. Одним з основних шляхів нарощування потужності цього організму, вважав Ратцель, є територіальна експансія, або розширення життєвого простору [6, с. 5].

Ідеї Ратцеля враховував Відаль де ла Блаш - засновник французької геополітичної школи, який досліджував проблему геополітичного суперництва Франції і Німеччини.

Цю ж думку розвиває інший класик геополітики Р.Челлен, який розглядає державний організм як наділений "...інстинктом до самозбереження, тенденцією до зростання, прагненням до влади". Він стверджував, що вся історія людства - це боротьба за простір, і робив висновок, що "велика держава, спираючись на свою військову могутність, висуває вимоги і свій вплив далеко за межі своїх кордонів". "Великі держави є експансіоністськими державами" - заявляв він і підсумовував, що "простір уже поділеного світу може бути лише відвойовано однією державою в іншій" [4, с. 142].

У книзі "Великі держави" (1910) Челлен намагався довести, що малі країни через своє географічне положення "приречені" на підпорядкування "великим державам", які, знову-таки через свою "географічну долю", зобов'язані об'єднати їх у великі географічні і господарські "комплекси". Челлен вказував, що окремі "комплекси" такого роду - зокрема США, Британська імперія, Російська імперія - склалися ще в XVIII-XIX ст., тоді як утворення великого європейського "комплексу", або єдності, складає завдання Німеччини. Ця остання вказівка Челлена на "необхідність об'єднання Європи під егідою Німеччини" [4] і була, по суті, основною ідеєю його геополітичного вчення.

Гантінгтон дає практичні рекомендації Заходу щодо забезпечення геополітичних інтересів: розвивати тісну співпрацю в рамках власної цивілізації; інтегрувати в західну цивілізацію близькі в культурному відношенні суспільства Східної Європи і Латинської Америки; забезпечити тісніші взаємини з Японією і Росією; запобігати переростанню локальних конфліктів між цивілізаціями в глобальні війни; обмежувати військову експансію конфуціанських і ісламських держав; підтримувати групи, що орієнтуються на західні системи цінностей, в інших цивілізаціях. Як найбільш ймовірних противників Заходу Гантінгтон називає Китай і ряд ісламських держав - Іран, Ірак, Лівію та ін. [8]. Своєю концепцією "зіткнення цивілізацій" Гантінгтон, по суті, запропонував нову парадигму для теоретичного дослідження і прогнозування світового порядку з урахуванням нових геополітичних інте-

ресів. І варто сказати, що вчення Гантінгтона, як пророче, позначилося на сучасному етапі світового розвитку. Усі події, що відбуваються в ісламських державах, лише стають підтвердженням втручання та нав'язування одними країнами іншим своїх поглядів та просування своїх інтересів.

У Другій світовій війні лише США могли дозволити собі розкіш геополітичного планування. Цьому сприяли не лише географічна віддаленість країни від основних вогнищ конфлікту, але й стратегічна безпорадність останніх суб'єктів війни, перш за все Німеччині. З початку 1960-х рр. Сполучені Штати виявилися перед необхідністю підвести остаточні підсумки Другої світової війни і оцінити результативність післявоєнної системи економіко-політичного регулювання, відомої як "План Маршалла". Потрібно було також намітити основні контури стратегії США в протистоянні, що розвернулося, з СРСР, оскільки апокаліптична "Доктрина гарантованого взаємного знищення", прийнята урядом Д.Ейзенхауера [12], не мала жодного позитивного змісту. Саме в цей період формується американська геополітична школа, представниками якої є А.Шлезінгер і Г.Кіссінджер, дещо пізніше - З.Бжезинський. "Американська школа" додала терміну "геополітика" технологічний (політехнологічний) вимір.

Розглядаючи розвиток геополітичної думки, все різноманіття концепцій можна звести до п'яти основних теоретичних моделей: біполярної, периферійної, зональної, централістської і багатополлярної.

Представники "біполярної моделі" виділяють у світі два геополітичних центри сили, що об'єктивно перебувають у стані неминучої постійної конфронтації. Класичний приклад - Маккіндерівська концепція протистояння морської і континентальної держав. У реальній світовій політиці XVIII-XX ст. континентальний геополітичний блок завжди втілювала собою Росія, океанський - поперемінно Англія і США.

"Периферійна модель" поміщає географічну вісь історії в периферійну зону зіткнення морських і континентальних держав (концепція Н.Спайкмена), основа конфліктів тут - прагнення контролювати цю ключову з точки зору світової політики зону.

"Зональна модель" поміщає ключовий геополітичний регіон, за який приречені боротися центри світової сили, у зону помірних і субтропічних поясів Північної півкулі. Відповідно кордон протистояння протистояння протистояння геополітичних сил проходить по лінії розділення північ-південь (ці ідеї розвивали А.Мехен, Д.Фейргрив, Д.Хаусхофер, Р.Кіссінджер). У реальності така модель практично повністю повторює попередню, оскільки євразійська (можна навіть сказати - російська) периферія здебільшого збігається із "зоною конфліктів".

"Багатополлярна модель" пропонує розглядати світ багатополлюсним. Центри сили у такому світі зміщуються з часом: периферія нинішнього сто-

ліття стає ядром наступного. Пропонує цю геополітичну модель американський учений С.Коен і бачить ідеал світового порядку як "динамічну рівновагу".

"Мондіалістська модель" (централістська) передбачає поділ всієї планети на:

а) пануючий цивілізаційний і географічний центр "високоорганізованого простору" (країни "Західного світу");

б) "технологічну зону" сировинних придатків і екологічно шкідливих виробництв, що забезпечує потреби "золотого мільярда", який проживає на Заході (колишній СРСР, велика частина Східної Європи, Близький і Середній Схід, частина Південно-Східної Азії і Південної Америки);

в) убогу периферію, з точки зору забезпечення інтересів Заходу.

І саме ця модель у сучасному світі набуває популярності.

На початку ХХІ ст. найбільшу популярність у мондіалістських колах отримала концепція Збігнева Бжезінського, в якій він чітко формулює "гегемонію нового типу". Новизна цієї гегемонії визначається тим, що в ХХІ ст. основне геополітичне питання не зводиться до старої дилеми атлантизму і континенталізму - влада на суші або влада на морі: "Геополітика просунулася від регіонального мислення до глобального, при цьому перевага над всім Євразійським простором служить центральною основою для глобального верховенства" [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що комплексний аналіз концептуальних засад та епістемічних детермінант геополітики визначив її і як соціальну діяльність, і як науку. Як практична соціальна діяльність людей геополітика є такою сферою діяльності, яка пов'язана з визначенням цілей і завдань розвитку націй і держав на тривалу історичну перспективу, виробленням і проведенням принципів, методів і способів геополітичної діяльності суспільства, формування і керівництво діяльністю держав і народів по досягненню геополітичних цілей.

Як наука геополітика досліджує розвиток цивілізації в цілому, беручи до уваги всі аспекти - ідеологічні, економічні, етнокультурні та інші у взаємозв'язку з конкретними географічними умовами. Предметом її дослідження є геополітичні сутності - геополітичні цивілізації і простори, розглядаючи які геополітика досліджує цілі, завдання, методи, способи і форми геополітичної діяльності. Її об'єктом є планета Земля як єдина соціально-природна сутність. Разом з тим в основі геополітичних процесів завжди лежали інтереси держав, а то й окремих осіб.

З огляду на вищесказане слід зауважити, що геополітика покликана дати відповідь на питання стосовно поведінки різних суб'єктів на світовій арені та, відповідно, розстановки сил. Однак в основі цієї поведінки, незалежно від того, який рівень розвитку, які силові можливості, яке ресурсне підґрунтя має держава, лежать стратегічні інтереси отримання максимальної влади та панування, що і потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Бжезинський З.* Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезинський. - Львів : Лілея-НВ, 2000. - 236 с.
2. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевський. - СПб. : Глаголь, 1995. - 816 с.
3. *Зюганов Г. А.* География победы: основы российской геополитики / Г. А. Зюганов. - М., 1997. - 304 с. - Режим доступа : <http://gpb22.narod.ru/Zyuganov/Index.htm>
4. *Лавров С. Б.* Современная "радикальная география" Запада: корни, история, позиции / С. Б. Лавров и др. // Известия АН СССР. Серия "География". - 1979. - № 2. - С. 142.
5. *Полибий.* Всеобщая история в сорока книгах / Полибий ; [пер. с греч. Ф. Г. Мищенко]. - СПб. : Наука, 1995. - Т. 1. - С. 429.
6. *Ратцель Ф.* Народоведение / Ф. Ратцель. - СПб. : Просвещение, 1900. - Т. 1. - 765 с.
7. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории : сборник / А. Дж. Тойнби. - М. : Прогресс, Культура, 1996. - 608 с.
8. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. - 1994. - № 1. - С. 33-49.
9. *Jean Bodin.* Six books of the commonwealth / Bodin Jea // Trans. M. J. Tooley. - Basil Blackwell Oxford, 1955.
10. *Vausteine zur Geopolitik / К. Haushofer, F. Obst, H. Lautesach, O. Maull.* - Berlin, 1928. - P. 27.
11. *Spykman N. J.* America's Strategy in World Politics / N. J. Spykman. - N.Y., 1942. - P. 39.
12. Режим доступа : <http://www.40a.kiev.ua/ideas/politics/>